

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 614.84 (477.54) «1921-1941»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.1.423>

*Mykhailo Kharlamov, Inna Chernikova**

FIRE PROTECTION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE OF THE SOVIET UKRAINE IN 1921-1941

Abstract: This paper characterizes certain problems of fire protection of architectural monuments of history and culture on the territory of the Ukrainian Socialist Soviet Republic / Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1921-1941. The insufficiently known and uncharacterized aspects of fire prevention and fire prevention of architectural monuments of history and culture of the Ukrainian Socialist Soviet Republic-USSR in the specified historical period are studied. The features of fire protection of architectural monuments of history and culture on Ukrainian lands during the times of the new economic policy and the times of the emergence and establishment of the Stalinist totalitarian regime in the Ukrainian Socialist Soviet Republic are studied, and the features of the state's attitude to cult and religious architectural monuments of history and culture in the studied period are considered.

The conclusions are drawn that during 1921-1941 the system of fire protection of architectural monuments of history and culture in the Ukrainian SSR (Ukrainian SSR) was not isolated into an independent direction of state activity. Fire safety measures for such objects were implemented within the framework of general fire protection, the priorities of which remained industrial enterprises, transport facilities and strategically important infrastructure. The lack of a special legal status of monuments in the fire safety system led to the superficial nature of control and ignoring specific preventive measures necessary for their preservation. The organizational structure of the management of the protection of monuments and fire affairs was characterized by the lack of proper coordination. Institutions responsible for the preservation of cultural heritage and subordinate to the People's Commissariat of Education focused mainly on the registration of objects and restoration work, permissible from an ideological point of view.

At the same time, the fire service, which was subordinate to the NKVD, performed tasks determined by the logic of ensuring state security. Such departmental disunity made it impossible to form a holistic system of fire protection of monuments.

Keywords: Soviet Ukraine, architectural monuments of history and culture, preventive measures to prevent fires, fire extinguishing, fire, fire safety, voluntary fire organization, fire-fighting equipment

* *Kharlamov Mykhailo* – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, National University of Civil Protection of Ukraine (Cherkasy, Ukraine);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>; e-mail: kharlamov_mykhailo@nuczu.edu.ua

Chernikova Inna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7841-3516>; e-mail: chernikova.hnpu@gmail.com

*Михайло Харламов, Інна Чернікова**

ПРОТИПОЖЕЖНИЙ ЗАХИСТ АРХІТЕКТУРНИХ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1921–1941 РОКІВ

Анотація: У роботі характеризуються окремі проблеми протипожежного захисту архітектурних пам'яток історії та культури на території Української Соціалістичної Радянської Республіки / Української Радянської Соціалістичної Республіки (УСРР-УРСР) у 1921–1941 рр. Досліджуються недостатньо відомі та не схарактеризовані аспекти протипожежної боротьби та профілактики загорянь архітектурних пам'яток історії та культури УСРР-УРСР у вказаний історичний період. Досліджуються особливості протипожежного захисту архітектурних пам'яток історії та культури на українських землях часів нової економічної політики та часів зародження та утвердження сталінського тоталітарного режиму в УСРР-УРСР, розглянуто особливості ставлення держави до культових і релігійних архітектурних пам'яток історії та культури у досліджуваний період.

Зроблено висновки, що протягом 1921–1941 рр. система протипожежного захисту архітектурних пам'яток історії та культури в УСРР/УРСР не виокремлювалася у самостійний напрям державної діяльності. Заходи з пожежної безпеки щодо таких об'єктів реалізовувалися в межах загальної пожежної охорони, пріоритетами якої залишалися промислові підприємства, об'єкти транспорту та стратегічно важлива інфраструктура. Відсутність спеціального правового статусу пам'яток у системі пожежної безпеки зумовлювала поверховий характер контролю й ігнорування специфічних профілактичних заходів, необхідних для їх збереження. Організаційна структура управління охороною пам'яток і пожежною справою характеризувалася відсутністю належної координації. Установи, відповідальні за збереження культурної спадщини та підпорядковані Народному комісаріату освіти, зосереджувалися переважно на реєстрації об'єктів і реставраційних роботах, допустимих з ідеологічного погляду.

Водночас пожежна охорона, що перебувала у підпорядкуванні НКВС, виконувала завдання, визначені логікою забезпечення державної безпеки.

Ключові слова: радянська Україна, архітектурні пам'ятки історії та культури, профілактичні заходи із попередження пожеж, ліквідація пожеж, пожежа, пожежна безпека, добровільна пожежна організація, протипожежний реманент

* Харламов Михайло Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (Черкаси, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>; e-mail: kharlamov_mykhailo@nuczu.edu.ua

Чернікова Інна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7841-3516>; e-mail: chernikova.hnpu@gmail.com

Вступ. Історична наука нашої держави Україна в епоху сучасності, на жаль, не надає достатньої та належної уваги вивченню й аналізу проблем історії справи боротьби з пожежами у нашій державі. Необхідно відзначити, що наукова актуальність дослідження вказаних проблемних питань є, на суб'єктивний погляд авторів, беззаперечною. Дослідження суперечливих аспектів протипожежної боротьби в УСРР-УРСР та в її регіонах в історичній ретроспективі, зокрема проблем захисту від пожеж архітектурних пам'яток історії та культури, є в достатній мірі актуальним, адже надає можливість проаналізувати та вивчити раніше не охарактеризовану і не досліджену в українській історичній науці проблему. Потреба визначити специфіку протипожежного захисту архітектурних пам'яток історії та культури у межах УСРР/УРСР у 1920-х - на початку 1940-х років зумовлює актуальність даного дослідження.

Науково-теоретична значущість цієї наукової роботи пояснюється ще й тим, що дослідження сприяє всебічному аналізу раніше не вивчених проблемних питань з історії вогнеборчої справи та безпеки української держави. *Практична значущість* розвідки пов'язана із гіпотетичним використанням історичного досвіду борців з пожежами нашої української держави в минулому у сфері вироблення правил і норм для захисту архітектурних пам'яток історії та культури у сучасній системі боротьби із стихійними лихами, військовими небезпеками та попередженням нагальних загроз Державної служби України з надзвичайних ситуацій України в умовах теперішнього часу.

Метою роботи є вивчення й аналіз специфіки протипожежної боротьби та профілактики на території УСРР/УРСР у 1921-1941 рр. Для досягнення зазначеної мети слід вирішити наступні завдання: висвітлити особливості протипожежного захисту архітектурних пам'яток історії та культури в УСРР у роки нової економічної політики, проаналізувати наукові проблеми захисту від пожеж пам'яток історії та культури архітектурного напрямку в роки становлення й утвердження сталінського тоталітарного режиму в УСРР/УРСР, висвітлити особливості захисту від пожеж архітектурних пам'яток релігійного спрямування.

Теоретико-методологічна основа пропонованої статті базується на загальнонаукових і спеціально-наукових методах історичних досліджень із застосуванням науково-критичного аналізу джерел і літератури. Предмет дослідження даної роботи зумовлює необхідне застосування методів аналізу та синтезу історичного матеріалу, а також порівняльно-історичного й описового методів історичного дослідження.

Огляд літератури та джерел. Необхідно зазначити, що дослідження проблемних аспектів протипожежного захисту архітектурних пам'яток історії та культури на території УСРР/УРСР у роки нової економічної політики, становлення та розквіту сталінського тоталітарного режиму в нашій державі є такою специфічною проблематикою, що фактично не досліджувалася українськими та закордонними істориками. Проблема охорони архітектурних пам'яток у міжвоєнний період частково висвітлювалася у працях, присвячених культурній політиці радянської влади, діяльності органів охорони пам'яток та історії пожежної охорони. Водночас питання протипожежного захисту пам'яток, як окремий предмет дослідження, практично не розглядалося. Частково окремі аспекти цієї наукової статті розглядалися у праці «Культурна спадщина в контексті "Зводу пам'яток

історії та культури України»¹, видану колективом авторів, монографії Т.В. Курило², статті І.В. Чернікової³, а також фрагментарно у монографії М.І. Харламова⁴.

Однак запропонована робота базується в основному на невивчених і малодосліджених архівних документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, а також маловідомих історичних наукових публікацій з аспектів протипожежного захисту в Україні у міжвоєнний період. У зазначеному архіві зберігається велика кількість недосліджених історичних документів і матеріалів (правил, інструкцій, протоколів, листів, циркулярів, обіжників, розпоряджень, наказів) з проблем вогнеборчої справи, в тому числі і проблем протипожежного захисту та профілактики архітектурних пам'яток історії та культури в радянській Україні у 1921-1941 рр. Вказані документи представлені у фондах: № 1 «Верховна Рада України» (1919-2017 рр.), № 5 «Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР» (1919-1934 рр.), № 34 «Вища Рада Народного Господарства УСРР (ВРНГ УСРР)» (1918-1933 рр.), № 532 «Управління начальника воєнізованої охорони Українського промислового округу» (1919-1933 рр.).

Особливості протипожежного захисту пам'яток історії та культури в роки НЕПу. Архітектурні пам'ятки історії та культури становлять матеріальну основу історичної пам'яті суспільства та є важливим чинником формування національної ідентичності. Їх збереження в умовах радикальних соціально-економічних трансформацій першої половини 20 ст. було складним і суперечливим процесом⁵. Особливо це стосується періоду нової економічної політики (НЕП), коли держава поєднувала елементи ринкових відносин із жорстким політичним контролем. Після руйнувань Першої світової війни та військових дій на території українських земель часів Української революції значна частина архітектурної спадщини УСРР перебувала в аварійному стані⁶. Пожежі стали одним із головних чинників втрати пам'яток, що зумовлювало актуальність організації ефективного протипожежного захисту. Водночас у роки НЕПу держава не виробила цілісної концепції пожежної безпеки саме для пам'яток архітектури, що визначило специфіку цього процесу.

Запровадження нової економічної політики сприяло частковій стабілізації економіки та відновленню міського господарства. Водночас дефіцит бюджетних коштів і пріоритетність відбудови промисловості обмежували можливості фінансування сфери охорони культурної спадщини. Багато архітектурних пам'яток передавалися в оренду приватним особам, кооперативам або використовувалися як житлові та господарські приміщення. Це призводило до: неконтрольованого перепланування будівель; використання тимчасових печей та освітлювальних приладів; порушення елементарних

¹ *Кот С.І.* (ред.). *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. Київ: Інститут історії України, 2015. 486 с.

² *Курило Т.В.* *Правова сторона культурної спадщини України*. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, «Новий світ – 2000», 2014. 152 с.

³ *Чернікова І.В.* *Вивчення та збереження пам'яток козацької доби на Харківщині у 1920-х – на початку 1930-х рр. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 13. С. 178-188.

⁴ *Харламов М.І.* *Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918-1934 рр.* Харків: НУЦЗ України, 2019. 387 с.

⁵ *Чернікова І.В.* *Вивчення та збереження пам'яток козацької доби...* С. 180.

⁶ *Центральний держархів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України)*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 318.

норм пожежної безпеки⁷. У таких умовах пожежна небезпека пам'яток архітектури значно зростала. У 1921-1928 рр. нормативне регулювання пожежної безпеки в УСРР здійснювалося в межах загальносоюзного та республіканського законодавства. Основні документи визначали обов'язки місцевих органів влади щодо запобігання пожежам, але не містили спеціальних положень про охорону архітектурних пам'яток⁸.

Пожежна охорона української радянської республіки у роки нової економічної політики перебувала в стадії становлення та реформування. Значну роль у запобіганні пожежам відігравали добровільні пожежні дружини, які діяли при підприємствах і житлових кварталах. Проте їхня діяльність щодо охорони пам'яток мала епізодичний характер. Пожежні команди не мали спеціалізованих інструкцій або технічних засобів для роботи з історичними будівлями. Головна увага приділялася ліквідації пожеж, а не профілактиці, що негативно позначалося на збереженні пам'яток. Органи охорони пам'яток культури, створені у складі Народного комісаріату освіти, зосереджувалися переважно на обліку та реставраційних роботах. Питання пожежної безпеки розглядалося другорядно і залежало від ініціативи місцевих органів влади або керівників установ, у яких перебували пам'ятки.

Охорона архітектурних пам'яток стала першочерговою жертвою жорстокої кризи, що охопила Україну на початку 1920-х рр. Асигнування на її потреби було різко скорочено, припинили діяльність більшість місцевих комітетів охорони пам'яток. Ситуація залежала від авторитету та можливостей місцевих ентузіастів пам'яткоохоронної справи. Зокрема, серед небагатьох у 1921-1922 рр. продовжував свою діяльність Київський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва. Відбулися зміни і на рівні центральних органів охорони пам'яток. У 1921 р. Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) було поділено на дві окремі структурні одиниці – Головне архівне управління (Головархів) та Головне управління в справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (Головмузей). Проте такий поділ проіснував недовго. Невдовзі Головмузей підпорядкували Головному політико-освітньому комітетові Наркомату освіти УСРР (Головполітосвіта) і він спочатку перестав існувати як самостійний державний орган, а згодом і взагалі був скасований як структурна одиниця. Натомість у 1922 р. в складі Головполітосвіти почала діяти Секція реєстрації та охорони позамузейних пам'яток при Експериментально-виставочно-музейному («Е.В.М») підвідділі. Це було значне пониження статусу пам'яткоохоронної роботи та практичних можливостей для її здійснення.

На місцях робота по охороні пам'яток покладалася на «Е.В.М.» секції при губернських відділах народної освіти та конкретно на інструкторів з охорони позамузейних пам'яток, що перебували в їхньому штаті (1 посадова одиниця), а також на музейні заклади, співробітники яких мали залучатися також і до справи охорони нерухомих пам'яток. На практиці ж, в умовах, які склалися, реальну пам'яткоохоронну діяльність здійснювали в основному музеї, які силою обставин в цей час перетворилися на провідну ланку в структурі державних органів охорони пам'яток⁹.

Прийнятий у 1922 р. Кодекс законів про народну освіту УСРР містив окремий розділ,

⁷ Харламов М.І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР... С. 283.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2722. Арк. 44.

⁹ Кот С.І. (ред.). Культурна спадщина... С. 20-21.

що регламентував порядок взяття на облік, вивчення та використання пам'яток для освіти й виховання громадян. Ці законодавчі акти були узагальнені у Положенні про пам'ятки культури та природи, затвердженому постановою від 16 червня 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР. Згідно з цим положенням усі пам'ятки культури та природи, що мали наукове, історичне або мистецьке значення, передавалися у відання Народного комісаріату освіти УСРР і його місцевих органів. Ці пам'ятки класифікувалися за двома категоріями: республіканського та місцевого значення. Кошти на їх ремонт і реставрацію виділялися з державного бюджету. Пам'ятки, що мали особливо цінне наукове, історичне або мистецьке значення, оголошувалися урядом республіки державними історико-культурними заповідниками. Вони були організовані у Києво-Печерській Лаврі, Кам'янець-Подільській фортеці, на території монастиря «Босих кармелітів» у Бердичеві, замку князів Острозьких у Старокостянтиніві, а також у Спасопреображенському соборі, Троїцько-Іллінському та Єлецькому монастирях у Чернігові тощо¹⁰.

Особливе місце серед архітектурних пам'яток займали культові споруди, значна частина яких у роки НЕПу була закрита або передана під світські потреби. Їх використання як складів, клубів або житлових приміщень супроводжувалося порушенням пожежних норм. Музейні установи, що розміщувалися в історичних будівлях, часто не мали належного протипожежного обладнання. Відсутність сигналізації та систем пожежогасіння створювала реальну загрозу втрати унікальних культурних цінностей. У роки нової економічної політики протипожежний захист архітектурних пам'яток історії та культури в УСРР характеризувався відсутністю системного підходу та чіткої державної стратегії. Економічні труднощі, недосконалість нормативної бази й обмежені можливості пожежної охорони зумовили високий рівень пожежної небезпеки історичних об'єктів. Водночас саме у цей період було закладено організаційні основи майбутньої системи пожежної охорони й охорони пам'яток, досвід яких має важливе значення для сучасної політики збереження культурної спадщини¹¹.

Специфіка протипожежного захисту пам'яток історії та культури в часи становлення й утвердження тоталітарного режиму. Архітектурні пам'ятки історії та культури є важливими матеріальними носіями історичної пам'яті, що відображають соціальні, політичні та культурні процеси минулого. У період становлення й утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР і, зокрема, в УСРР/УРСР, умови їх збереження зазнали суттєвих змін. Починаючи з 1929 р., радянська держава взяла курс на форсовану індустріалізацію, суцільну колективізацію та жорстку ідеологічну уніфікацію суспільства. Ці процеси безпосередньо вплинули на політику щодо культурної спадщини, у тому числі на протипожежний захист архітектурних пам'яток. Увага держави була зосереджена на промислових і військово-стратегічних об'єктах, тоді як історичні будівлі та будівлі культури часто розглядалися як другорядні, або навіть ідеологічно ворожі.

З кінця 1920-х рр. пожежна охорона в радянській Україні зазнала суттєвої централізації та мілітаризації. Вона була остаточно підпорядкована Народному комісаріату внутрішніх справ, що визначило її пріоритети та функції. Основний акцент робився на захисті промислових підприємств, транспорту, об'єктів енергетики й оборонної

¹⁰ *Курило Т.В.* Правова сторона культурної спадщини України... С. 20–21.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 229. Арк. 53.

інфраструктури. Архітектурні пам'ятки історії та культури не мали окремого правового статусу в системі пожежної безпеки. Відповідні заходи щодо них здійснювалися в межах загальних інструкцій, без урахування специфіки історичних будівель. Це призводило до формального характеру протипожежного нагляду та відсутності профілактичної роботи.

Культурна політика сталінського режиму була спрямована на формування «соціалістичного простору», що передбачало радикальну перебудову історичних центрів міст. Масове знесення культових споруд, перепрофілювання палаців і садиб, а також ущільнення забудови істотно підвищували пожежну небезпеку. Культурні споруди, які не були знищені, часто використовувалися як склади, клуби, архіви або виробничі приміщення. Відсутність належного технічного обслуговування, використання горючих матеріалів і недотримання норм пожежної безпеки створювали реальну загрозу пожеж¹².

У 1930-х рр. в УСРР/УРСР було створено низку музейних і заповідних комплексів, розміщених у пам'ятках архітектури. Проте їх матеріально-технічне забезпечення залишалося недостатнім. Протипожежний захист обмежувався чергуванням персоналу й елементарними заборонами. В умовах політичних репресій і постійних кадрових чисток фахівці з охорони пам'яток втрачали можливість ініціювати комплексні заходи пожежної безпеки, що негативно позначалося на збереженні культурних цінностей.

Напередодні Другої світової війни протипожежна система в країні була переорієнтована на захист стратегічно важливих об'єктів у разі повітряних нападів. Архітектурні пам'ятки не входили до переліку пріоритетних об'єктів цивільної оборони. Брак фінансування, зношеність будівель і відсутність спеціалізованих заходів призвели до того, що багато пам'яток виявилися незахищеними від пожеж і воєнних руйнувань¹³.

Проблеми захисту релігійних архітектурних пам'яток історії та культури. У 1920-1930-х роках особливої пожежної вразливості зазнали культові споруди, значна частина яких була закрита, націоналізована або перепрофільована. Використання храмів як складів, клубів, архівів або виробничих приміщень супроводжувалося грубими порушеннями елементарних норм пожежної безпеки. Хоча знищення Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1935-1937 рр. було здійснене шляхом демонтажу та підризу, цей випадок відображає загальний контекст, в якому пожежна безпека пам'яток фактично втрачала будь-яке значення, оскільки сама пам'ятка визнавалася «ідеологічно шкідливою». У таких умовах пожежі культових споруд часто не розглядалися як надзвичайні події, а сприймалися як допустимі втрати¹⁴.

Особливо драматичною була ситуація з дерев'яними архітектурними пам'ятками, насамперед церковною забудовою. Дерев'яні храми та дзвіниці були надзвичайно пожежонебезпечними через матеріал конструкцій, відсутність водопостачання та регулярного нагляду. У 1920-1930-х рр. значна кількість таких споруд була втрачена внаслідок пожеж, спричинених недбалою експлуатацією, навмисним підпалом або відсутністю елементарних заходів пожежної профілактики. Масштаб втрат дерев'яної сакральної архітектури засвідчує, що пожежі стали одним із ключових механізмів знищення традиційного архітектурного ландшафту сільської України¹⁵.

¹² ЦДАВО України. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 118.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 82. Арк. 65.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 123.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 82. Арк. 67.

Одним із найбільш трагічних показових прикладів є доля історичної забудови центральної частини Києва напередодні та на початку німецько-радянської війни. Хоча масові вибухи та пожежі на Хрещатику у вересні 1941 р. були зумовлені воєнними діями, вони виявили системну проблему – повну відсутність планів протипожежного захисту історичних кварталів. У результаті підривів здійснених радянськими спецслужбами під час відступу, виникли масштабні пожежі, що тривали кілька днів і знищили значну частину дореволюційної забудови центрального Києва. Серед зруйнованих об'єктів були будівлі кінця 19 – початку 20 ст., які становили архітектурну та історико-культурну цінність. Пожежні команди фактично були позбавлені можливості локалізувати вогонь через відсутність водопостачання, спеціалізованих засобів і координації дій.

Показовою також є доля Будинку Гінзбурга в Києві – однієї з найвищих цивільних споруд дореволюційного міста, що входила до історичного архітектурного ансамблю центру столиці УРСР. Будівля була знищена у вересні 1941 р. внаслідок вибуху та подальшої пожежі¹⁶. Хоча причини її руйнування були воєнними, сам факт відсутності будь-яких превентивних заходів із захисту пам'ятки від пожежі свідчить про системну зневагу до історичної забудови. Знищення цієї споруди стало частиною ширшого процесу втрати архітектурної спадщини Києва, що накопичувався протягом 1930-х рр. унаслідок ідеологічної перебудови міського простору та нехтування питаннями збереження пам'яток. Цей приклад демонструє, що навіть у довоєнний період архітектурні пам'ятки не розглядалися як об'єкти, що потребують спеціального пожежного захисту у надзвичайних ситуаціях.

Протипожежний захист архітектурних пам'яток історії та культури в Українській Радянській Республіці формувалася в умовах жорсткої централізації, ідеологічного тиску та пріоритетності індустріально-військових завдань. Відсутність спеціалізованої нормативної бази, недооцінка культурної цінності пам'яток і формальний характер пожежного нагляду зумовили високий рівень їх пожежної вразливості. Досвід цього періоду засвідчує, що ефективний протипожежний захист культурної спадщини неможливий без визнання її стратегічної цінності та інтеграції в загальнодержавну систему безпеки.

Висновки. Дослідження протипожежного захисту архітектурних пам'яток історії та культури в УСРР/УРСР у 1921-1941 рр. дозволяє дійти низки узагальнюючих висновків, що відображають специфіку державної політики у сфері охорони культурної спадщини в умовах радянської модернізації, ідеологічного контролю та мілітаризації суспільства. Упродовж усього досліджуваного періоду протипожежний захист архітектурних пам'яток не був сформований як самостійний напрям державної політики. Він залишався складовою загальної системи пожежної охорони, орієнтованої, насамперед, на захист промислових, транспортних і військово-стратегічних об'єктів. Архітектурні пам'ятки історії та культури не мали окремого правового статусу в системі пожежної безпеки, що зумовлювало формальний характер нагляду та відсутність спеціалізованих профілактичних заходів.

Нормативно-правова база УСРР/УРСР у 1921-1941 рр. характеризувалася фрагментарністю та відсутністю чітких вимог щодо пожежної безпеки пам'яток архітектури. Наявні декрети, постанови та інструкції регламентували загальні питання

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 646. Арк. 122.

пожежної охорони, але практично не враховували конструктивні, функціональні й історико-культурні особливості пам'яток. Це призводило до уніфікованого підходу до різних типів будівель і, відповідно, до зростання пожежних ризиків для історичних споруд.

Діяльність інституцій, відповідальних за охорону пам'яток і пожежну безпеку, була позбавлена належної координації. Органи охорони культурної спадщини, підпорядковані Народному комісаріату освіти, зосереджувалися переважно на обліку та ідеологічно допустимій реставрації об'єктів, тоді як пожежна охорона, що перебувала у віданні НКВС, орієнтувалася на виконання завдань державної безпеки. Відсутність міжвідомчої взаємодії унеможлиблювала комплексний підхід до протипожежного захисту архітектурних пам'яток.

Соціально-економічні умови періоду – наслідки воєнних руйнувань, економічна нестабільність 1920-х років, а згодом форсована індустріалізація та колективізація – суттєво обмежували матеріально-технічні можливості збереження пам'яток. Хронічне недофінансування, дефіцит кваліфікованих кадрів і зношеність будівель сприяли погіршенню їхнього пожежного стану, особливо у випадку культових і дерев'яних споруд.

Ідеологічна політика сталінського режиму відіграла визначальну роль у зниженні рівня протипожежного захисту пам'яток. Масова антирелігійна кампанія, перепрофілювання або знищення культових споруд, реконструкція історичних центрів міст і знецінення «дореволюційної» архітектурної спадщини призвели до того, що значна частина пам'яток фактично втратила статус об'єктів, які потребують охорони. У таких умовах пожежі сприймалися не як надзвичайні події, а як побічні або допустимі наслідки трансформації міського та сільського простору.

Аналіз конкретних кейсів пожеж і втрат архітектурних пам'яток у 1921-1941 рр. засвідчує високий рівень їх пожежної вразливості. Пожежі в культових спорудах, знищення дерев'яної сакральної архітектури, а також масові руйнування історичної забудови в умовах воєнних дій 1941 р. стали прямим наслідком відсутності превентивних заходів, систем пожежогасіння та планів аварійного реагування для пам'яток культурної спадщини. Напередодні Другої світової війни остаточно мілітаризація системи пожежної охорони ще більше посилила дисбаланс між захистом стратегічних об'єктів і збереженням архітектурної спадщини. Архітектурні пам'ятки не були інтегровані у систему цивільної оборони, що зробило їх практично беззахисними перед пожежами, вибухами й іншими надзвичайними ситуаціями воєнного часу.

Узагальнюючи, слід констатувати, що протипожежний захист архітектурних пам'яток історії та культури в УСРР/УРСР у 1921-1941 рр. мав несистемний, підпорядкований ідеологічним і військово-економічним пріоритетам характер і не забезпечував належного рівня збереження культурної спадщини. Досвід цього періоду демонструє, що ефективна охорона пам'яток неможлива без їх чіткого правового статусу, міжвідомчої координації, належного фінансування й усвідомлення їхньої культурної цінності на рівні державної політики. Науково перспективними для подальших наукових пошуків у цьому напрямі можуть бути дослідження про особливості протипожежного захисту архітектурних пам'яток історії та культури в УРСР часів Другої світової війни та повоєнної відбудови, а також в епоху хрущовської «відлиги».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

- Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). Ф. 1. «Верховна Рада України, (1919-2017 рр.)».
- ЦДАВО України. Ф. 5. «Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР, (1919-1934 рр.)».
- ЦДАВО України. Ф. 34. «Вища Рада Народного Господарства УСРР (ВРНГ УСРР), (1918-1933 рр.)».
- ЦДАВО України. Ф. 4532 «Управління начальника воєнізованої охорони Українського промислового округу, (1919-1933 рр.)».

Література

- Кот С.І.** (ред.). Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Денисенко Г.Г., Івакін Г.Ю., Катаргіна Т.І., Ковпаненко Н.Г., Скрипник П.І., Тимофійченко В.І., Титова О.М., Федорова Л.Д. Київ: Інститут історії України, 2015. 486 с.
- Курило Т.В.** Правова сторона культурної спадщини України. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, «Новий світ – 2000», 2014. 152 с.
- Харламов М.І.** Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918-1934 рр. Харків: НУЦЗ України, 2019. 387 с.
- Чернікова І.В.** Вивчення та збереження пам'яток козацької доби на Харківщині у 1920-х – на початку 1930-х рр. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць.* 2015. Вип. 13. С. 178-188.

Перше надходження – 26.01.2026

Прийнято до друку – 03.03.2026

Оприлюднено на сайті – 19.03.2026